

## МАЪОРИЖУН НУБУВВА АСАРИДА ДИПЛОМАТИК ВА ЭЛЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ

Янги аср университети  
Мумтоз шарқ филология факултети  
араб тили ўқитувчиси  
**Ибрагимова Муҳаббат Баходировна**  
muslimanusratullayeva@gmail.com

**Аннотация:** *Темурийлар даврида Хуросон ўлкасида илмий фаолият олиб борган Муъиниддин Фароҳий (ваф. 907/1501) фаннинг турли соҳаларига оид қимматли асарлар ёзиб қолдирган. Улар орасида пайгамбарлар тарихи, айниқса ислом тарихи ва “Муҳаммад (с.а.в.)нинг таржимаи ҳолига бағишланган Маъориж ан- нубувва фи мадоридж -ал футувва номли асари алоҳида ўрин тутди. Муаллиф Муҳаммад (с.а.в.)нинг ўзга юрт вакиллари билан олиб борган дипломатик алоқаларига алоҳида тўхталган. Унда пайгамбар (с.а.в.) томонларидан бир нечта қоидаларнинг жорий қилинганлигини келтириб ўтади.*

**Калит сўзлар:** *Фароҳий, Темурийлар, сийрат, Маъориж, элчилик, пайгамбар с.а.в., кутиб олиш, Арабистон ярим ороли, мактублар, таржимон, муҳр, келишув.*

**Аннотация.** *Му'иниддин Фарахи (ум. 907/1501), ведущий научную деятельность в Хорасане в эпоху Тимуридов, написал ценные труды по различным областям науки. Среди них особое место занимает история пророков, особенно история ислама, и труд под названием «Ма'оридж ан- нубувва фи мадоридж-ал футувва», посвященный жизнеописанию Мухаммеда (мир ему и благословение). Особое внимание автор уделил дипломатическим отношениям Мухаммеда (мир ему) с представителями других стран. В нем Пророк (мир ему и благословение) упоминает о введении нескольких правил.*

**Ключевые слова:** *Фарохи, Тимуриды, сират, Мааридж, посланничество, пророк Мухаммад (с.а.в), прием, Аравийский полуостров, письма, переводчик, печать, соглашение.*

**Abstract.** *Mu'iniddin Farahi (d. 907/1501), who carried out scientific activities in Khorasan during the Timurid era, wrote valuable works on various fields of science. Among them, the history of the prophets, especially the history of Islam, and the work entitled Ma'orij an-nubuvva fi madorij-al futuvva dedicated to the biography of Muhammad (pbuh) has a special place. The author specifically focused on the diplomatic relations of Muhammad (peace be upon him) with representatives of other countries. It is mentioned in this book that the Prophet (pbuh) established of several rules.*

**Key words:** *Timurids, seerah, ma'arij, messenger, prophet (pbuh), greeting, Arabian peninsula, letters, translator, stamp, agreement.*

Марказий Осиё илм-фан ўчоғи ва дунё тамаддун бешиги сифатида эътироф этилиши бежиз эмас. Тадқиқотчилар бу юрт уламоларининг серқирра ижодкор

ва қомусий олим бўлиб етишиш сирлари ҳақида кўплаб изланишлар олиб борган. Бу заминда фаннинг турли соҳаларида изланишлар олиб борилиши билан бир қаторда сийратшунослик йўналиши ҳам муҳим ўрин тутган. Темурийлар даврида Хуросонда илмий фаолият олиб борган олимлардан бири Муҳаммад ибн Муҳаммад Мискин ал-Фароҳий бўлиб, унинг тўлиқ исми Муъинуддин Муҳаммад Амин бин Ҳожи Муҳаммад Фароҳий Ҳиравий. Манбаларда олимнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида маълумотлар кам сақланиб қолган. Муъиниддин Фароҳий ҳақида Ҳиротлик тарихчи Хондамир (1473-76-1534) ўзининг *Ҳабиб ас-сийар* асарида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Темурийлар даврида ислом ва калом илми асослари кучайган бир давр эди. Калом илмининг энг йирик намоёндоларидан бири қози Низомиддин Муҳаммаднинг укаси Мавлоно Муъиниддин Фароҳийдир. У ўз даврида кўпгина олимлардан ажралиб турар эди. Муъиниддин Фароҳий хаттот ҳам бўлиб, ўша даврнинг кўпгина моҳир хаттотлари унинг санъатига қарши тура олмас эдилар. У Ҳиротнинг жомеъ масжидида ҳар жумъа куни намоздан сўнг ваъз ҳамда Қуръони каримдан оятлар ва ҳадиси шарифлардан ўқир эди. Акаси вафотидан сўнг Шохруҳ Мирзо таклифига биноан бир йил қозилик қилади. Унинг *Маорижун ан-нубувва* асари халқ орасида машҳур бўлган. Унда Муҳаммад (с.а.в.) таржимаи ҳоли ва улар билан боғлиқ бўлган турли ривоятлар ўрин олган. Мавлоно Муъиниддин 907/1501 йилда вафот этган. У Хожа Абдуллоҳ Ансорий қабристонида акаси қози Низомиддин ёнида дафн этилган.[9:340]

Муъиниддин Фароҳийнинг *Маъорижун ан нубувва фи Мадорижул Футувва* асари бўлиб, Ҳожи Муҳаммад Фароҳийнинг мазкур асари Муҳаммад (с.а.в.) ва ундан олдинги пайғамбарларнинг маълум тарихи ва улар ҳақидаги ҳар хил ҳикоялар билан бойитилган батафсил таржимаи ҳолидир. Шунингдек, бу асар *Сияру шариф* номини ҳам олади. Бу асар 891/1485 йилда Ҳиротда ёзилган. Ўз вақтида Ўрта Осиёда катта шухрат қозонган.[10:14] Муъиниддин Фароҳийнинг *Маъориж ан- нубувва фи мадориж ал- футувва*” асари ўз даврида ислом тарихи ва сийратни ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланган.

Ушбу мақола учун *Маъориж ан- нубувва* асарининг Сулаймония кутубхонаси, Аясофя коллесеясида 3442 анжом рақамли энг қадимги нусхаси асос қилиб олинди.

Фароҳийнинг мазкур асарда ифода этилган илк ислом жамиятига хос дипломатик ва элчилик муносабатлари асарнинг тўртинчи рукнида, ҳижратнинг олтинчи йили содир бўлган воқеалар бобида баён қилган. Шунингдек бу рукунда, илк ислом даврида ислом таълимотларига асосланган халқаро ҳуқуқий муносабатларни кўришимиз мумкин. Бу тизимнинг ҳуқуқий номоёндаси Муҳаммад (с.а.в.) эдилар. Бу тизим Қуръони карим, Сунна, ижмоъ, қиёс, урф одатлар ва шариатга мувофиқ халқаро келишувларга асосланган Муҳаммад (с.а.в.) томонидан ўрнатилган ўзаро муносабатлар ҳолати ҳуқуқ ва мажбурятлари кейинги даврлар учун умумий қонуният вазифасини бажарди.

Бу қонуният ислом тарихи манбаларда ўз аксини топган бўлиб, хусусан биз ўрганаётган *Маъориж ун-Нубувва* асарида ҳам Муъиниддин Фароҳий бу масалаларда алоҳида тўхталиб ўтган.

Муъиниддин Фароҳий *Маъориж ан-нубувва* асарида исломдаги илк дипломатик муносабатларни ифода этаркан, у бу мавзунини ўзига хос услуб яъни, қуръон оятлари, ҳамда ҳадису шарифларга суянган ҳолда ёритади.

Асарда келтирилган илк элчилик муносабатларига хос маълумотларни қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин.

Элчилар ташрифи

Элчи танлаш ва юбориш,

Мамлуклар ва подшоларга юборилган мактублар

Таржимонлар масаласи

Мактублар ва унга боғлиқ расмий қоидалар

Фароҳий илк дипломатик муносабатларни айниқса Ҳижратдан сўнг вужудга кела бошлаганлигини ўша давр воқеаларида келтириб ўтади. Асардаги дипломатик муносабатларни акс этирувчи ривоятлардан Мадина шаҳри учун янги босқич бошланганлиги, вақт ўтиши билан Мадина шаҳри давлат суверенитет ҳуқуқига эга бўлганлигини, шу билан бирга диний, сиёсий ва ҳарбий соҳаларга доир қарорлар қабул қилинганлигини кўриш мумкин. Муъиниддин Фароҳийнинг ёзишича Расулуллоҳ томонларидан қўшни давлатлар ва бошқа араб қабилалари билан муносабатлар ўрнатилган. Таклифномалар ва хатлар ёзилган, ҳамда халқаро муносабатлар вужудга келган.

Асарда келтирилган Ҳудайбия сулҳини оладиган бўлсак, бу сулҳ борасида ҳижратнинг олтинчи йили имзоланган Ҳудайбия сулҳи Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг исломда олиб борилган дипломатик муносабатларнинг биринчи нуқтасини ташкил этди. Муъиниддин Фароҳий Ҳудайбия сулҳини ёритишда дипломатик келишув яъни (сулҳ)нинг гарчи шартлари жуда оғир бўлсада ва ўша пайтда умрада қатнашган саҳобаларнинг эътирозларига сабаб бўлган бўлсада, исломда эришилган энг катта ғалаба бўлганлигини таъкидлаб ўтади.

Ҳудайбия сулҳи “*Маъориж ун- Нубувва*” асарининг тўртинчи бобида<sup>1</sup> ёритилган. Мазкур асарда Ҳудайбия сулҳининг, исломдаги биринчи дипломатик муносабатлари сифатида баъзи хусусиятларини кўришимиз мумкин.

• Аввало давлатчилик нуқтаи назаридан Арабистон ярим оролида исломнинг энг шавқатсиз душмани, ҳамда шу вақтгача исломни ва ислом жамиятини ҳеч қачон тан олмаган мушрик араблар диний ва ижтимоий жиҳатдан доим ўзларини устун деб билар эдилар. Араб мушриклари яъни қурайшликлар сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан ислом давлатини расман қабул қилиб, исломга чақириқ борлигини тан олишга мажбур бўлдилар.

• Ислом ва мусулмонларни йўқ қилиш учун тинимсиз ҳаракат қилаётган мушриклар яҳудийлар ва мунофиқларни тинмай гижгижлаётган бу қабила, энди, ўн йил мобайнида мусулмонлар билан инсонпарварлик нуқтаи назаридан

яхши муносабатда бўлиб, тинчлик ва осойишталик учун рози бўлишга мажбур бўлдилар.

• Улар “ислом давлатчилигининг” бошқа душман гуруҳ билан ҳал қилиниши керак бўлган масалаларда бетараф бўлиш шартларини имзолар эдилар.

Бу келишув тинчликка асосланган дипломатик келишув даври ислом давлатига янги кўринишлар, янги замин ва майдон очди.

Асарда муаллиф бу келишувни баён қилар экан, Расулуллоҳ (с.а.в.) Ҳудайбияда бу сулҳни имзолаганларида ўз вақтида қабул қилган шартлар мусулмонлар учун нималар келтиришини ҳисобга олаганликларини, қолаверса, бунинг ортидан келадиган ҳикматни ҳам билганликларини у зотнинг кутган ва ҳисобга олган натижа юзага келганлигини айтиб ўтади.

Маъориж ун-Нубуввада Фароҳий элчилик муносабатларини, ҳамда, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига кўплаб элчиларнинг ташриф буюришини бошқа тарихчилар каби, асосан Табук ғазотидан сўнг содир бўлганлигини ва ҳатто ўша йили “Элчилар йили” деб номланганлигини келтирган.[6:585<sup>a</sup>] Муаллиф Табук ғазоти ислом динининг нуфузини янада кўтарганини, бу эса иккиланиб турганларнинг Исломга киришларига туртки бўлганлигини эътироф этади, ҳамда “Элчилар йили” деб номланишига сабаб бўлган. Асарда 12 та гуруҳ элчиларнинг номлари қуйидаги тартибда келтирилган:

1. Бани Мурра элчилари.
2. Бани Омир элчилари.
3. Бани Асад.
4. Бани Бикор.
5. Нажиб элчилари.
6. Бани Канона элчилари.
7. Бани Саъд элчилари.
8. Нажрон элчилари.
9. Бани Ҳанифа элчилари.
10. Абду Қайс элчилари.
11. Бани Сақиф элчилари
12. Бани Тужиб [6:585<sup>b</sup>-594<sup>a</sup>].

Маъориж ан- нубувва асарида келтирилган ривоятларга кўра, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг бошқа юртларга юборган элчилари ва узотнинг бошқа юртлар ва қабилаларнинг элчилари билан бўлган муносабатларга ва давлатлар орасидаги муносабатларда Пайғамбар (с.а.в.) катта аҳамият берганликларини маълум бўлади. Муъиниддин Фароҳий асарда Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг дипломатик муносабатлар борасида бир неча расмий қоидаларни жорий қилганликлари ҳамда унга қатъий амал қилинганликларини ҳам келтириб ўтади. Уларнинг баъзиларига тўхталиб ўтамиз.

#### ***Элчиларнинг жўнатилиши ва қабул қилиниш ҳолатлари.***

Асарида Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига элчиларнинг ташрифи ёки у зотнинг томонидан юборилишининг ўзига хос ташрифот қоидалари баён

қилинган бўлиб, Фароҳий бу масалаларда алоҳида тўхталиб ўтган. У даврда Пайғамбар (с.а.в.) олдиларига бир элчи ёки вакил келса, орада хизматчи бўлар, бу хизматчи мусофирларга Пайғамбар (с.а.в.) элчиларни қандай қабул қилишларининг хабарини олдиндан маълум қилар эди. Элчилар учун олдиндан турар жойлар тайинланган ва улар билан бўлган учрашувлар хушмуомалик билан олиб борилган. Шу билан бирга пайғамбаримиз элчиларнинг совғаларини қабул қилардилар, уларга ҳадялар берардилар. Муаллиф бу ҳолатни асарда шундай изоҳлайди:

“У зот элчилар жамоасини кутиб олганда, чиройли чопонларини, гўзал кийимларни кияр эдилар.ва саҳобаларига ҳам бу ишни буюрар эдилар. Келган элчиларни пок ва гўзал жойда кутар эдилар, зиёфат бериб, меҳмондорчилик қилар эдилар, қачонки уларнинг жўнаб кетиш вақтларида, уларга кўп ҳадялар берар эдилар, уларнинг ҳаққига дуо ва ҳамд айтиб жўнатар эдилар. У жамоат рози ва тиллари ҳўл холда ватанларига қайтар эдилар” [6:585<sup>в</sup>].

Мадинада мусофирлар учун мусофирхоналар бор эди. Равла бинти ал Хориснинг уйи шулар жумласидан бўлиб, Фароҳий асарда Бани Ҳанифа элчиларининг айнан расуллоҳнинг буйруқлари билан Равла Бинти ал Хориснинг уйига тушганлигини келтириб ўтган.

“Бани Ҳанифа элчилари бор эдилар. Улар Мадинага етиб келганларида Расулуллоҳ (с.а.в.) с.а.в.нинг кўрсатмалари билан Рамла бинти Ал- Ҳорис уйида қолдилар”[6:592<sup>а</sup>].

Бундан ташқари элчиларнинг келиб тушиш жойлари ва кутиб олиниш учун асосий макон асарда масжид эканлиги ҳам айtilган. Муаллиф асарда Бани Асад қабиласининг элчилари ташрифи ҳақида тўхталиб ўтганда, элчиларни Расулуллоҳ (с.а.в.) билан учрашиш мақсадида масжидга кирганликларини ҳам маълум қилади. Бу элчилар ўз мусулмон бўлганликларини миннат қилганликлари туфайли уларнинг сўзлари оллоҳ таолога хуш келмади. Фароҳий Бани Асад элчилари ташрифини маъориж асарида жуда қисқа тарзда келтиради[6:586<sup>а</sup>], ҳамда, Бани Асад тўғрисида нозил бўлган оятларнинг қайси сурадан эканлигини келтирмайди. Муаллиф асарнинг бошдан охиригача келтирган оятларнинг ҳеч бирини қайси сура ва нечанчи оят эканлигини келтириб ўтмаган. Баъзи ҳадисларни санади билан, баъзисини санадсиз келтирган. Бани Асад элчиларининг келишини шундай баён қила

“Бошқа элчилар Бани Асад қабиласидан эди. Улардан ўн киши Мадинага келиб, мусулмон бўлдилар ва миннат қилиб айтдиларки, “Биз қаҳди машаққат йилида узоқ ердан келдик. Бизга аскар келмасдан, бу диёрга келиб ўз хоҳишимиз билан мусулмон бўлдик” дедилар. Уларнинг ҳаққарига ояти карима нозил бўлди”[6:586<sup>а</sup>]. Нозил бўлган оят Ҳужурот сурасининг 17 ояти эди.

Бундан маълум бўладики, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг элчиларни кутиб олиш манзиллари асосан масжид бўлган.

**Юборилаётган элчининг танланиши:** Муъиниддин Фароҳий *Маъориж ан-нубувва* асарида Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг дипломатик услубларидан яна бирини баён қилиб, элчиларнинг ислом оламида Пайғамбар томонидан жуда

билимдонлик билан танланганликлари келтиради. Асарнинг тўртинчи рукнида бу воқеалар ўз ифодасини топган. Расулуллоҳ (с.а.в.) бошқа юрт ёки подшоҳларга юборадиган элчиларини энг малакали ва қобилиятли кишилар орасидан танлаганлар, айниқса ахлоқи ва кўриниши чиройлиги, ундаги ишонтириш кучи, идроки, ростгўйлиги каби фазилатларга эга кишиларни юборишга интиланлар. Бу эса, исломни гўзаллигини номоён қилишдан иборат эди.

Асарда келган Рум ҳукмдорларига юборилган элчи Дехлати Калбий ва Муқовқисга юборилган элчи Хотиб бин Абий Балтолар шулар жумласидан бўлган. Булар ҳукмдорлар билан қурган суҳбатида исломнинг нақадар гўзал ва барча жиҳатдан мукамал дин эканлигини очиб берганлар.

Муъиниддин Фароҳийнинг ёзишича, Сурия, Ироқ ва Ҳабашистонга ҳам элчи юбориладиган бўлса, ўша ҳудудларда бўлган ва уларнинг тилини яхши билган элчилар юборилган. Масалан асарда Хотиб ибн Балтони Миср ҳукмдорига юборилганлиги ҳақида келтирилган[6:586<sup>а</sup>].

Хотиб ибн Балто ҳақида баъзи манбаларда унинг Мисрда бўлганлиги ва у минтақани яхши билган кишилардан эканлигини, шу билан бирга Хотиб ибн Балто яхши нотик, юз ва ташқи кўриниши ниҳоятда гўзал ҳамда гапирганда юмшоқлик ва ҳалмлик билан гапирадиган шахс бўлганлигини келтирилган<sup>2</sup>. Демак бу саҳобий Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг юборган бошқа элчилари каби элчиликка муносиб кишилардан бўлган.

Муъиниддин Фароҳий асарда баъзи ҳолларда юборилаётган элчининг тил билиш жараёнида Расулуллоҳ (с.а.в.) томонларидан мўъжизалар содир бўлганлиги ҳақида қуйидаги маълумотни келтирган.

“Ривоят қилинадики ҳар бир мамлакатга жўнатилган элчилар, у мамлакат халқининг тилини билмас эдилар. У кеча ухлаб тонгда турганларида, ўша мамлакатларнинг тилларини билиш учун элчиларга у мамлакатларнинг тилларини билар эдилар ва улар билан гаплаша олар эдилар.. Бу эса Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг мўъжизалари эди.” [6:586<sup>а</sup>]

Муаллиф *Маъорижда* Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг дипломатик фаолиятларини кенгайтишини Макка фатҳи билан ҳам боғлайди. Макка фатҳидан кейин, У зот гарчи фатҳ қилган бўлсаларда уни тинчлик йўли билан қўлга киритганларидан кейин, қурайшнинг ҳафвсизлигини таъминладилар. Қурайшнинг мағлуб бўлиши бошқа араб халқларининг ислом оламига қарши чиқишларидан тўсди ва улардан кўплаб вакилларнинг Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келишларига сабаб бўлганликларини айтиб ўтади. Улар исломни қабул қилар ёки Мадина давлатининг сиёсий мавқеидан фойдаланиб унинг ҳимоясидан паноҳ топар эдилар.

Элчиларнинг якка тартибда ёки ҳайъат бўлиб Мадинага Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига ташрифлари, Пайғамбар билан учрашиб, ўз қабилаларининг исломга кирганликларини эълон қилиш ва Мадина давлати ҳимоясига

<sup>2</sup> Имом Заҳабий.Тарихул ислом. 4/192-193.

ўтишларини англатар эди. Асардаги элчилар ташрифи сабабларини қуйидагича таҳлил қилишимиз мумкин.

1. Қабилаларини мусулмон деб эълон қилиш.
2. Исломни ўрганиш ва ўрганганларини халқларига ўргатиш.
3. Исломни етказувчи ва унинг таълимотини ўргатувчи кишини ўз юртларига таклиф қилиш.
4. Исломни шартли равишда қабул қилиш.
5. Дунёвий манфаъатларига эришиш.
6. Жизя ҳақида битим тузиш.

*Маъориж ан-нубуввада* баён қилинган воқеалардан кўриниб турибдики, исломдаги илк дипломатик муносабатларнинг диққатга сазовор нуқталари намён бўлган. Муъиниддин Фароҳий асарда Расулulloҳ (с.а.в.)нинг элчи жўнатиш ва қабул ишларини баён қилиши билан бир қаторда, у зотнинг бу билан кифояланиб қолмаганликлари, балки бу дипломатик алоқаларнинг байённома жиҳатини ҳам бошқарганликларини айтиб ўтади.

Пайғамбар (с.а.в.)нинг дипломатик муносабатларни мустаҳкамловчи ва у зотни мақсадаларини амалга ошириш ниятида подшо ва амирларга ёзган мактублари тўғрисида ҳам муаллиф асарда ҳижратнинг олтинчи йилида содир бўлган воқеалар қаторида баён қилган. бу мавзу асарнинг 527<sup>б</sup> дан 534<sup>а</sup> вароқлари орасида келтириб ўтилган.

***Подшоҳ ва амирларга юборилган мактублар.*** Ўз навбатида мазкур асар элчилик алоқаларида подшоҳ ва амирларга юборилган мактублар мавзусини ҳам қамраб оларкан, Пайғамбар (с.а.в.)нинг мушриклар билан тузган ҳудайбия сулҳидан сўнг, ўша даврнинг нуфузли ҳукмдорларининг олти нафарига ва баъзи араб амирларига исломга чақириқ мактубини юборилганлигини кўриш мумкин. Асарда бу мактублар Византия, Форс, Миср, Ҳабаш, ғассонийлар подшоҳлари ва баъзи араб амирларига юборилганлиги келтирилган[6:528<sup>а</sup>]. Бу мактубни олган исломнинг илк элчилари ва ҳукмдорлар исмини Фароҳий қуйидагича келтиради:

“Амр ибн Умайя аз Замрий Ҳабаш ҳукмдори Нажжошийга, Дихя Калбийни Рум подшоҳи Қайсар Ҳирақлга, Абдуллоҳ ибн Ҳузофа Саҳмийни Форс ҳукмдори Кисро Ҳусраф Парвизга, Хотиб ибн Абу Балта эса Миср ҳукмдори Муқавқисга, Шужоъ ибн Ваҳҳоб Асадийни Шом ўлкасидаги Балқо вилоятининг ҳокими Ибн Абу Шимрга юборилди, Ибн Амр Омирийни Яман волийси Ҳавза Ҳанафийга юборди. Бир ривоятда етти мактуб жўнатганликлари келтирилиб, еттинчи мактуб Баҳрайн подшоси Мунзир ибн Совийга Ало ибн Ҳазрабий орқали юборилгани келган” [6:528<sup>а</sup>]

Муаллиф асарда мактубларнинг мамлуклар томонидан сақланиши ҳақида ҳам айтиб ўтади. Масалан, Миср ҳукмдори Муқовқисга юборилган мактубни оладиган бўлсак, муаллиф асарда бу ҳақда шундай дейди: “Муқавқис пайғамбаримизнинг мактубларига катта хурмат кўрсатди. Уни фил тишидан ясалган бир қути ичига солиб, қутини муҳрлади ва уни муҳофаза қилиши учун чўриларидадан бирига берди” [6:528<sup>а</sup>]

Ушбу мактуб, х.1267/1850 йили Мисрнинг Аҳмин районидаги қадимий бир черковдаги қибт китоблари орасидан топилган ва Усманий халифаларидан 96-халифа Султон Абдулмажид хон тарафидан сотиб олинб, Истанбул Тўпқопи Саройининг Муқаддас омонатлар (Kutsal emanetler) бўлимига кўргазмага қўйилган[1:378].

Ҳирақлга жонатилган мактуб ҳам, Ҳирақл томонидан сақланади. Унинг бу ҳолатидан Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг бир ҳадислари ворид бўлган, лекин бу ҳадис *Маъориж ан -нубувва* асарида зикр қилинмаган.

Расулуллоҳ (с.а.в.) “У хали бир мунча муддат яна (салтанатида) қолади. Мактубим унинг ёнида қанча вақт сақланса, ўшанча вақт унинг салтанати давом этади” дедилар<sup>3</sup>.

Фароҳий асарда Нажжошийга юборилган мактуб ҳам, у томонидан ихтиром билан қабул қилиниб, қуттида сақланганлигини ҳам айтиб ўтади. Бу ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради:

“Мактубни эса, ҳурмат билан бир чиройли қутига солиб, “Мактублар бу ерда турган муддатча Ҳабаш диёридан хайр ва барокат кетмагай” деди.” [6:528<sup>6</sup>] Бу маълумот Аҳмад бин Ханбал<sup>4</sup>, Ибн Ҳишом<sup>5</sup> (ваф. 213/828), Байҳақий<sup>6</sup> (ваф. 458/1066 й.), Муҳаммад ибн Саъд Зухрий<sup>7</sup> (784-845) ва Табароний<sup>8</sup> (260-360 х./873-971) ҳам зикр қилинган.

Мазкур асарнинг 9 бобида, хижратнинг олтинчи йили содир бўлган воқеалар каторида Расулуллоҳ (с.а.в.) мусулмон ва ғайри мусулмонларга юборган мактублари ва элчилар билан ахлоқ ва адолатни таъминлашда, ички ва ташқи ҳамжиҳатлик зарурлигига, мусулмонларнинг ичкари ва ташқарида бирдам бўлишга, доим эътибор қаратганликлари баён қилинади. Шу билан бирга динга кирганларнинг қадри – қиммати ва шаънини ҳам ҳимоя қилинганлиги келтирилиб ўтилган.

Муаллиф подшоҳ ва ҳукумдорларга юборилган мактубларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳам очиқ берган.

**Мактублар ва унга боғлиқ расмий қоидалар.** Пайғамбар (с.а.в.) юборган мактубларнинг моҳияти тавҳидга чақирик, адолат, ваъдага содиқлик, халқ тинчлигидир. Шахсий эътирослардан қочиш, олий ахлоқий тамойилларни биринчи ўринга қўйиш ва элчи қонунига бўйсунуш кабилардан иборат бўлган. Пайғамбар (с.а.в.) томонларидан юборил мактубларнинг қисқа, ихчам тарзда ёзилганлиги маълумдир. Асарда келган мактубларнинг ҳолатига эътибор қаратсак, Мухр ва унинг ўрни мактубларда катта аҳамият касб этган. Илк дипломатик муносабатларнинг шаклланиб ва ривожланиб бориш жараёнида таржимонлик фаолияти мактубларни ёзиш ёки уларни таржима қилиш билан бир

3

<sup>4</sup> Аҳмад бин Ханбал. ал-Муснад, IV жилд 198-бет.

<sup>5</sup> Ибн Ҳишом. Ас-Сийра, I жилд, 223-бет.

<sup>6</sup> Аҳмад ибн Ҳусайн Абу Бакр Байҳақий .ас Сунан” II жилд 79-бет.

<sup>7</sup> Муҳаммад ибн Саъд Зухрий. Ат-Табақот, I жилд, 207-208-бет.

<sup>8</sup> Табароний. Ал-Муъжамул-кабир. XX жилд 80-бет.

қаторда, ёзилаётган мактубларда қўйиладиган муҳр ҳам ислом оламида эътиборлидир. Фароҳий асарда бу мавзуда қуйидагича тўхталади:

“Расулуллоҳ (с.а.в.) исломга чақириш мақсадида подшоҳ ва мамлукларга мактуб ёзишни ихтиёр этдилар. Асҳобларнинг баъзилари айтдиларки, ё Расулуллоҳ (с.а.в.) мамлуклар муҳрсиз мактубларга эътибор қилмаслар. Расулуллоҳ (с.а.в.) олтидан бир узук яшани буюрдилар, саҳобалардан имкони бўлганлар ҳам тилла узук ясашиб, уни бармоқларига тақиб олдилар. Шунда жабраил а.с оллоҳдан ваҳий тушириб, олтин эркаклар учун ҳаром қилинганлигини билдирди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) дарҳол бармоқларидан узукни ечдилар ва саҳобаларни ҳам шуни буюрдилар, сўнг кумушдан муҳр ясагандилар ва унга уч сўз ёзилган эди. Биринчиси Аллоҳ, икинчиси Расул, учинчиси Муҳаммад эди. Уламоларнинг узукни қайси бармоқларига таққанликлари борасида турли фикрларни айтганлар. баъзилари ўнг қўлнинг кичик бармоғига дейишган, баъзилари чап қўлнинг кичик бармоғига эди дейишган.” [6:528<sup>a</sup>]

“Бу муҳрдан Пайғамбар (с.а.в.)дан кейин Абу Бакр (р.а) Умар (р.а) ва Усмон (р.а)лар фойдаланганлар. Лекин Усмон (р.а) олти ой давомида ишлатдилар. Сўнг бу муҳр Арис қудуғига тушиб кетиб йўқолади, уни қўп излашади, аммо топилмайди”[6:528<sup>a</sup>]

Пайғамбар (с.а.в.) бу муҳрни яъни давлат муҳрини муҳофаза қилган ҳолда ундан ҳеч бир кишининг нусха олишига ёки шунга ўхшашини ясашга руҳсат бермаганлар. Бу тўғрисида қуйидаги ҳадисни келтириб ўтамиз.

حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ أَيُّوبَ بْنِ مُوسَى، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، فِي هَذَا الْخَبَرِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَقَشَّ فِيهِ "مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ". وَقَالَ "لَا يَنْقُشُ أَحَدٌ عَلَى نَقْشِ خَاتَمِي هَذَا". ثُمَّ سَأَلَ الْحَدِيثَ. رواه أبو داود.

Нофеъдан, у Ибн Умар (р.а)дан ҳадис айтади, бу хабарда Набий соллалоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилинишича, У зот унга (яъни, узукка) "Муҳаммадун росулуллоҳ" деган нақш қилдирдилар ва дедилар: "Ҳеч ким менинг ушбу узугимнинг нақши сингари нақш қилмасин" (Абу Довуд ривояти)

Асарда муаллиф мактублар учун муҳрнинг муҳим эканлигини баён қилиш билан бир қаторда, халқаро муносабатлардаги расмий қоидаларнинг бири бўлган муҳр, илк бор Расулуллоҳ (с.а.в.) томонларидан жорий қилинганлигини таъкидланади. Мана шу даврдан бошлаб, мактубларга бу муҳр босиладиган бўлди. Бу маълумотни *Маъориж ан- нубувва* асарида ташқари бир неча сийрат китобларида ҳам учратиш мумкин, шунингдек Ибн Саъднинг “ат Табақотул Кубро” асарида ҳам келган [5:198].

**Мактубларнинг тузилиши.** Расулуллоҳ (с.а.в.) дипломатик муносабатларни куришда айниқса юборилаётган мактубларнинг ёзилишига ҳам эътибор берар эдилар Маъориж ан-нубувва асарида Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг мамлукларга юборган мактубларининг мазмунидан бир нечта хусусиятларини кўриш мумкин..

• Одатда мактублар қисқа ва лўнда, ҳамда исломга даъватни ҳам ўз ичига олар эди. Унда бошқа томонни таҳдид қиладиган, ёки обрўсизлантирадиган иборалар ҳеч қачон киритилмаган.

• Асарда келитирлган мактублар бошланишида Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳукумдорларга ўз унвонлари билан мурожаат қилганлар. Ҳар бир ҳукумдорнинг хусусиятларини инобатга олган ҳолда ҳарфларнинг шаклларига ҳам эътибор қаратилиб, ўша тарзда ёзилган. Пастига эса муҳр ҳам босилган.

• Пайғамбар (с.а.в.) барча дипломатик ёзишмаларида басмала билан бошлаганларидир.

• Расулуллоҳ (с.а.в.) мактублардаги адабий нозикликдан ташқари, дипломатик тилдан фойдаланганлар.

• Хатларнинг мазмунини ҳисобга олсак, ўзига тўлиқ ишонч билан ва одоб нормаларига риоя қилган ҳолда ёзилган.

• Юборилган мактубларда одамларнинг турмуш тарзи ва жойлар ҳисобга олинган, нафақат подшоҳлар исмлари ва уларнинг унвонлари билан мурожаат қилинган. Масалан; “Оллоҳнинг қули ва элчиси Муҳаммаддан Қибт (Миср) халқининг улуғи Муқаввисга...” ёки “Оллоҳнинг қули ва элчиси Муҳаммаддан Форс улуғи Кисрога...”[6:528<sup>б</sup>] каби жумлалар билан бошлаганлар.

• Пайғамбар (с.а.в.)нинг мамлукларга юборган мактублари ҳамиша бир хил услубда бўлмаган. Хатларнинг услуби, усули ва мазмуни юборилиш жойига кўра бир-биридан фарқ қилган. Пайғамбаримиз (с.а.в.) Уммон, Ямома, Баҳрайн каби араб подшоҳларига қаттиқ хитоб қилганлар, бу кичик араб давлатларига нисбатан қаттиқ дипломатик тилни ишлатиш зарур эди. Форс ва юнонлар раҳбарларини юмшоқ мурожаат билан Исломга таклиф қилганлар.

Фароҳий асарда мактубларнинг тўлиқ матнини келтирмасдан уларнинг қисқача мазмунини баён келтирган.

Муъиниддин Фароҳий асарда мактубларни подшоҳларга олиб борган элчиларнинг тил билиши борасида ҳам турли ривоятларни келтиради. У ровийларини келтирмай қуйидаги ривоятни келтиради:

“Ривоят қилинишича Расулуллоҳ (с.а.в.) мактуб билан юборган элчилари у юртнинг тилини билмас ва у юртга борганда бир кеча ўша ерда ухлаганидан сўнг, тонг отганида у юртнинг тилини биладиган бўлиб қоладилар. Бу эса Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг мўъжизаларидандир”. [6:442<sup>а</sup>]

Ислом оламида олиб борилган дипломатик муносабатлар жараёнида ёзилган мактублар ҳам мазмунан бир-биридан фарқ қилган. Маъориж асарида Расулуллоҳ (с.а.в.) томонларидан ёзилган умумий мактублар ҳақида келган ривоятлар ўрганилганда, бу мактублар орасида иқтисодий мавзуларга тегишли бўлган, ер эгаллигига тегишлилари, омонлик масаласидаги мактублар[6:432<sup>б</sup>] ва асосийси подшоҳ ва амирларга юборилган номаларини кўришимиз мумкин, Шунингдек асарда келтирилганидек Пайғамбар (с.а.в.)нинг мактубларида ислом динига оид масалалар баён этилган. Ўз навбатида ички қонунчиликка оид қоидалар, мусулмон амалдорлари ва вакиллари мўлжалланган ислом динининг

асосий тамойилларини ўз ичига олган тавсиялардан иборат бўлган. Бунга фикҳий қоидалар ҳам кирган.

Фароҳий асарда келтирган мактублар мавзусига оид ривоятларнинг ўзига хослиги, айниқса ўзга дин подшоҳларига юборилган мактубларда Исо ва Мусо (а.с.)лар зикр қилинган қолаверса мактубнинг мазмун–моҳиятини тушунтириб бериш юборилаётган элчи юклатилган. Юборилаётган элчилар ҳам Расулulloҳ (с.а.в.)нинг суҳбатидан ўтган ва у зотнинг ўзлари ўша элчиларга улар билан қандай алоқа ўрнатиш, саволларга қандай жавоб бериш кераклиги баён қилинган. Бу ҳолатни Фароҳий “*Маориж*”да қуйидагича келтиради:

Айёс ибн ал Махзумий р.а билан мактуб жўнатар эканлар, унга шундай насиҳат қилдилар: “Уларнинг юртига етганинда, кечқурун кирмагин, тонгача кутгин. Кейин яхши таҳорат олиб, икки ракат намоз ўқигин. Бошпана топ. Менинг мактубимни ўнг қўлига олиб ўнг қўлинг билан уларнинг ўнг қўлига бер. Улар хатни олганларида “Баййина” сурасини ўқигин. Сурани ўқиб бўлгач, “Мен Муҳаммадга иймон келтирдим ва илк иймон келтирганларданман.” деб айт” дедилар” [6:442<sup>a</sup>]

Бу ҳолатдан кўриниб турибдики Пайғамбар (с.а.в.)элчиларга ўзларини қандай тутишни ва қандай жавоб бериш кераклигини ҳам айтиб ўтганлар. Пайғамбар (с.а.в.) мактаблари, халқаро ҳуқуқ ва ахлоқий тамойиллар ўртасидаги мувофиқликни зарур деб ҳисоблаган..

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, асарнинг бу мавзуга бағшланган фаслда муаллиф томонидан келтирилган ривоятлардан подшоҳларнинг Расулulloҳ (с.а.в.) дипломатик муносабатларда жуда эътиборли ва халқаро ҳуқуқий нормаларга мос равишда олиб борилганини кўриш мумкин. Қолаверса Расулulloҳ томонларидан юборилган мактубларнинг мазмун моҳияти адолат, ваъдага содиқлик, халқ тинчлиги каби мезонлар билан бир қаторда, шахсий эҳтирослардан қочиш, олий ахлоқий тамойилларни биринчи ўринга қўйиш ва элчилик қонунига бўйсунтириш кабилардан ҳам иборатдир. Расулulloҳ (с.а.в.)нинг дипломатик фаолиятларидан ўзаро мулоқот, фазилат, мазлумларни ҳимоя қилиш, дўстликни ўрнатиш ва бу каби фазилатли тамойиллар доирасида амалга оширилаётгани кўриниб турибди.

### **Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:**

1. Алихон Тўра Соғуний.Тарихи Муҳаммадия.Мунир нашриёти. 2021
2. Байҳақий , Абубакр Аҳмад ибн Хусайн .Ас Суанул- кубро II жилд. Мактабату дорил – боз, Макка, 1994.
3. Имом Бухорий, ат-Тарих ал-кабир. III. Дорул -фикр, Барут, 1986.
4. Ибн Ҳишом. Ас-Сийра ан -Набавийя, I жилд. Тошкент.2020
5. Ибн Саъд. Табақотул Кубро, с 1, 198, Дору содр, Байрут, санасиз.
6. Муъиниддин Фароҳий. Маъориж ан- нубувва фи мадориж ал- футувва. Туркия.Сулаймония кутубхонаси, Аясофя коллесеяси, 3442 рақамли нусха. 520<sup>a</sup>, 585<sup>a</sup>,594<sup>a</sup>, 592<sup>a</sup>, 586<sup>a</sup>, 432<sup>a</sup>, 442<sup>a</sup>, 528<sup>a</sup>,432<sup>a</sup>.
7. Муҳаммад ибн Саъд Зухрий. Ат-Табакот, I жилд.

8. Табароний. Ал-Муъжамул-кабир. XX жилд 80-бет. Мактубутул - улум вал- ҳикам, Мосул, ҳиж.1404
9. Хондамир. “Ҳабиб ас- Сийар” IV- том. Б. 340 Техрон нашри.
10. Ўзбекистон СБР фанлар академиясининг шарқ қўлёзмалари тўплами IV- том. 14-бет.